Biologiya. Zoologiya

MÁDENIY SHÁRAYATTA KEYREUKTIŃ BIO-EKOLOGIYALÍQ ÓZGESHELIKLERI

M.T.Baltabaev – *biologiya ilimleriniń kandidatı*
M.Qarlıbaeva - *biologiya oqıtıw metodikası tálim bağdarınıń 2-kurs studenti*
Ájiniyaz atındağı Nokis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: yuvenil davr, ildiz tizimi, yashil massa, meva, gipokotil, haqiqiy yaproq, g'uncha, urug' qanotchasi, pobeg, gul, uruq ulushi, generativ pobeg, vegetatsiya, fenologiya, ontogenez.
Ключевые слова: ювенильный период, корневая система, зелёная масса, плод, гипокотиль, настоящий лист, бутон, крылатки семени, побег, цветок, семядоля, генеративный побег, вегетация, фенология, онтогенез.
Key words: juvenile period, root system, green mass, fruit, hypocotyl's hook, genuine leaf, bud, seed samara, sprout, flower, seed part, reproductive sprout, vegetation, phenology, ontogenesis.

Keyreukti birinshi mártebe Gmelin [2], jazadı hám onı Solsola orientalis dep ataydı. Keyin bul ósimlikti Pallas [2], Solsola rigida dep ataydı, bul atama kóp waqıtlarğa shekem saqlanadı. V.P.Bochantsev [2], onıń birinshi atı, yağnıy Solsola orientalis dep atawdı usınadı, al Solsala rigida onıń sinonimı, bizde bul pikirdi qollaymız. P.A.Baranov [2], V.K.Vasilevskaya [2], S.Yu.Rojanovskiylar [2], kserofit strukturağa iye ósimliklerde polisad toqımalar jaqsı rawajlanadı, japıraq betin qorğaydı, sonlıqtan olardıń qurğaqlıqqa shıdamlılıg`ı kúshli bolatuğınlığın kórsetedi.

Keyreuktiń sapalı ot-jemlik ósimlik ekenligi, ol qoy-eshkiler hám iri qaramallar ushın jıl dawamında jelinetuğın tiykarğı ot-jemlik ósimlik. Keyreuktiń usı qásiyetlerin Muravlyanskiy [1], Larin [1], ham t. basqalar Burıgin [2], ham t.b. jaqsı úyrengen. M.M.Sovetkina [2], O.İ.Morozova [2], İ.V.Larin [2], hám t.b. kórsetken mağlıwmatları boyınsha keyreuktiń jelinetuğın bólimlerinde (japıraq, mayda shaqa, gúlli hám miywesi) 17,4% kul, 9,7% protein hám kletchatka 23,7% bar ekenligi anıqlanğan.

Keyreuk (Salsola orientalis S.G.Gmel.) − soralar tuqımlasına kiretuğin yarım puta ósimlik bolıp, onıń boyı 35–55 sm, vegetaciyalıq dáwiri uzaq (250–254 kún) hám 20–30 tirishilik etedi. Keyreuk túbinen baslap kúshli shaqalanğan, onda sırtı túkli qıysıq shaqalar jaylasqan. Tamır sisteması universal tipke iye bolıp, onıń uzınlığı 6–7 m. tereńge jetedi (1-súwret).

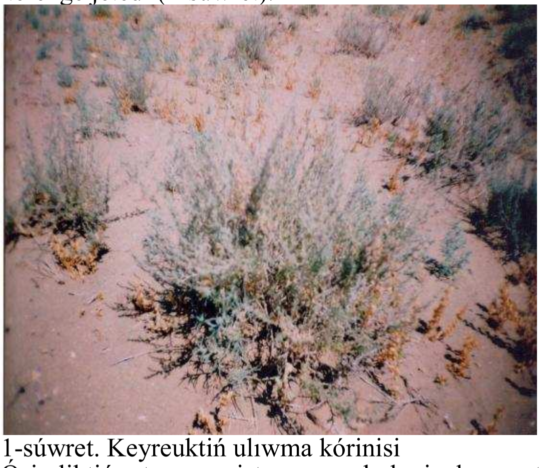

1-súwret. Keyreuktiń ulıwma kórinisi

Ósimliktiń tamır sisteması ekologiyalıq ortalıq sıpatında topıraqqa baylanıslı awqatlıq zatlardı ózlestiriw hám sińiriwde ayrıqsha wazıypanı atqaradı. Topıraq jağdayınıń ózgeriwi menen ósimliktiń jer astı organı, onıń jer ústi bólimine qarağanda kúshli ózgeriske ushıraydı. Tamır sisteması hár qıylı topıraq sharayatında ósimliktiń usı yamasa basqa tirishilik formasına sáykes suwlı-mineral awqatlanıwın belgili dárejede támiyinleydi.

Ámiwdárya rayonı Berdaq fermerler birlespesi aymağında mádeniy shárayatta keyreuktiń bio-ekologiyalıq ózgesheliklerin úyreniw boyınsha tájiriybe ótkerildi.

Biziń shárayatta keyreuk tuqımınıń kógerip shığıwı mart ayınıń úshinshi on kúnligine tuwra keledi. Tuqım úlesi jińishke sopaq joqarı tárepi sarı jasıl biraz salbırağan, al tiykarı azıraq tómen iyilgen. Tuqım úlesiniń uzınlığı 7 mm, eni 2 sm gipokotil uzınlığı 6-7 mm. Bul waqıtta keyreuktiń bas tamırı topıraqqa 9-10 sm tereńlikke jetedi, 3-5 sm tereńlikte mayda qaptal tamırlar payda bola baslaydı [1]. Keyreuktiń yuvenil dáwirinde tamır sistemasınıń intensiv rawajlanıwın kóriwge boladı, bul qásiyet qurğaq shárayatta ósip rawajlanıwına múmkinshilik tuwdıradı.

Iyun ayınıń aqırında ósimliktiń biyikligi 24 sm jetip, al tamır uzınlığı 30 sm hám qaptal tamır 5 sm ge jetedi.

Keyreuk birinshi jıldıń ózinde gúllep tuqım beretuğın jağdayların Qubla-batıs Qızılqumda R. Nugmanova hám Ustiyurt sharayatında A.Allaniyazovlar (1980) anıqlağan.

Ústirt shárayatında keyreukte gúllew dáwiri bolğanı menen onıń miyweleri tolıq pispeytuğınlığı anıqlanğan [3].

Hár bir japıraq qoynında haqıyqıy japıraq payda boladı, olar tiykarınan 3-4 shi tártiptegi shaqalar jaylasqan. Ǵumshalaw may ayınıń basında baslanıp, bul waqıtta ósken generativ pobegtiń uzınlığı 8 sm, ondağı ğumshalar sanı 8-29 dana. May ayınıń úshinshi 10 kúnliginde gúllew fazası gúzetildi. (1-keste). Keyreuktiń miywelew fazası iyun ayınıń 3 shi 10 kúnligine tuwrı keledi (2015).

Biziń shárayatta keyreuk birinshi jıldıń ózinde generativ dáwirge ótip tuqım berdi. Keyreuktiń bir shaqasındağı tuqım sanı 12 den 40 danağa jetedi, tuqım qanatshalarınıń payda bolıwı shaqanıń tiklengen tárepinen baslanadı. Keyreuktiń ayrım túplerinde 2 shi jılı jaqsı miywe beredi, yag'nıy sanı 3000-9000 danağa jetedi.

Úsh jıllıq keyreukte pobegtiń ósiwi eki jıllıq pobegtiń joqarg'ı tárepinde baslanadı, reńi qızg'ısh sarı. Pobegtiń joqarg'ı tárepinde jaylasqan japıraqları top bolıp jaylasadı [1].

Miyweniń pisiwi oktyabr ayınıń 3 shi 10 kúnligine tuwrı keledi. Tórtinshi jılı keyreuktiń boyı 22 sm ge jetkende, onıń aylanasınıń diametri 44 sm. Keyreuktiń tolıq gúllewi iyul ayınıń 15 sánesine tuwrı keledi. Bul waqıtqa kelip 2 generativ pobeg maksimal ósip, razmeri 40 sm ge jetedi, ondag'ı gúllerdiń sanı 81, bul shaqalar kúshli shaqalanğan, sol pobeglerdiń joqarğı tárepindegi gúller siyrek, al tómengi gúller bir-birine tığız jaylasadı, olar ósken sayın siyreklese baslaydı.

Bir jıllıq pobegtegi shaqalar sanı 18, uzınlıg'ı 11sm, olardıń kópshiligi quwrap baslağanlıg'ı málim boldı. Iyul` ayınıń 2 shi 10 kúnliginde keyreuktiń biyikligi 55 sm, al onıń sırtqı kóleminiń (kronasınıń) diametri 80 sm ge jetedi. Usı waqıtta miywelew dáwiri baslanadı. Jıllıq pobeg uzınlıg'ı 41 sm, olarda miywe qanatshaları sentyabr` ayında payda bola baslaydı. Hawa temperaturasınıń joqarılawına baylanıslı (42°-43°) keyreuktiń kópshilik túrlerinde miyweler tolıq pispegenligi málim boldı.

1-keste

Keyreuktiń tiykarg'ı fenologiyalıq fazalarınıń baslanıw sáneleri (2013, 2014, 2015- jıllar)

Baqlaw jılları	Túri	Vegetaciya		Ǵumshalaw		Gúllew		Miywelew	
		Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı	Baslanıwı	Aqırı
2013	Keyreuk	4.03	10.XI	15.05	20.08	15.06	10.09	15.07	20.08
2014	Keyreuk	15.04	10.XI	13.05	25.08	10.06	15.06	20.07	20.08
2015	Keyreuk	5.03	8.X	7.05	30.08	8.06	10.09	23.07	23.08

Juwmaqlap aytqanda mádeniy jaǵdayda keyreuk jaqsı ósip rawajlanadı, kóp shaqalardı payda etedi, waqıttıń ótiwi menen qaptal shaqalar kem-kemnen juwanlanıp baslaydı, keyin úlken kólemli kóp shaqalar (krona) payda etedi, nátiyjede bas paqaldıń basqa paqallardan parqı bolmay qaladı, óziniń ontogenez dáwirin tolıq ótedi. Keyreuktiń jasıl massasınıń zúráátliligi 1,3 ts/ga miywe sanı bir túpte 10-300 danaǵa jetedi.

Ádebiyatlar

1. Ережепов С., Балтабаев М. Эколого-биологические особенности Salsola orientalis G.Gmel. (Кейреук) в условиях Северо-западных Кызылкумов. В сб. Некоторые вопросы обогащения естественных пастбищ Каракалпакской части Кызылкумов. - Нукус: qoie, -C. qu-qoi.

2. Мамасалиев И. Ботаническая характеристика и хозяйственное значение. Кейреук (Salsola orientalis G.Gmel.) и его изменчивость в Узбекистане. Автореферат. –Ташкент: 1970.

3. Тажимуратов П. Эколого-биологические особенности и продуктивность растений в опытах по фитомелиорации пастбищ Каракалпакского Устюрта. Автореферат. –Ташкент: 1981.

REZYUME

Biz uch yil davomida Salsola Orientalis S.G.Gmelning bio-ekologik xususiyatlarini organdik.

РЕЗЮМЕ

В течении трёх лет мы изучали био-экологические особенности Salsola Orientalis S.G.Gmel в условиях культуры.

SUMMARY

For three years we have been studying the bio-ecological features of Salsola Orientalis S.G.Gmel in the conditions of culture.

СУР РАНГЛИ ҚОРАКЎЛ ТЕРИЛАРИНИНГ ТОВАРЛИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Р.У.Турганбаев – *қишлоқ хўжалиги фанлари доктори, доцент*

Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: қоракўл қўйлари, қорақалпоқ зот типи, маҳсулдорлиги, тери типи.

Ключевые слова: каракульские овцы, каракалпакский породный тип, продуктивность, смушковой тип.

Key words: karakul sheep, Karakalpak petrean type, productivity, krimmer type.

Республикамизда мустақиллик йилларида сур қоракўл зотларининг селекциясини ташкил этиш орқали унинг зотдорлигини яхшилаш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилди. Бунинг натижасида мазкур зотнинг биологик хусусиятларидан келиб чиқиб тери, жун ва гўшт маҳсулдорлигини оширишга эришилди.

Дунё миқёсида қоракўлчилик соҳасида ҳар хил рангдаги териларга, айниқса, сур рангли қоракўл териларига талаб ортиб бормоқда. Қоракўлчилик соҳаси жадал ривожланаётган давлатларда қоракўл қўйларининг ноёб рангдаги турларини кўпайтириш ва уларнинг селекцион асосларини яхшилаш талаб этилмоқда. Шу боис республикамизда қоракўлчиларининг асосий вазифаси сур зот типидаги қўйлар сонини кўпайтириш ҳамда қимматбаҳо ва камёб рангли қоракўлнинг барқарор етиштирилишини таъминловчи юқори маҳсулдор ихтисослаштирилган ҳайвонлар подасини яратишдан иборат. Бунда генофондни сақлаш, селекция усулларини такомиллаштириш ва янги турдаги, экспортга йўналтирилган маҳсулотни етиштирувчи ранг-баранг ва нақшинкор жингалак гулли қоракўл қўйларини яратиш борасида илмий тадқиқотлар долзарб бўлиб ҳисобланади.

Экспериментал тадқиқотлар Тўрткўл туманининг "Қизилқум" наслчилик хўжалигида амалга оширилган. Наслчилик хўжалигининг умумий майдони 675843 гектар бўлиб, шундан 534850 гектари – яйловлардир. Тадқиқотлар 1992 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда рангига кўра турдош бўлган ҳайвонлардан олинган насллар орасида ўтказилган. Бунда илмий ишлар ранг-баранглик кесимига кўра қоракўл териси товарлик хусусиятлари ўрганилган.

Жун толаси узунлиги коракўлчилик соҳасида терининг асосий товарлик хусусиятларини белгиловчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади [2].

Жуннинг узунлигини ўлчаш шуни кўрсатадики, у ясси типдаги шамчироқ гулли қоракўлда энг калта (10,4±0,44), ундан кейингиси камар (10,5±0,50), сўнгра пўлати сур ва ўрик-гул (тегишли равишда 10,6±0,64 ва 10,7±0,35) бўлади

Ўрик-гул ранг-барангликдаги қўзичоқларда сурлик даражаси 3/10 ва 4/10-71,3% ни, камар рангли қўзичоқларда 68,8% ни, шамчироқ гул ранг-баранглиқдаги қўзиқчоқларда 67,2%, пўлати сур қўзичоқларда 61,3% ни ташкил этган. Кам даражадаги сурлик (1/10, 2/10) асосан шамчироқ гул рангида ва ўрик гул рангида кузатилади. Пўлати сур қўзичоқларда ушбу кўрсаткич 3,7% ни ташкил қилди.

Аниқландики, қамар ва ўрик гул ранг-баранглик турларда жингалаклик тўлиқ ўралмаганда жун толасининг бир тегислиги кўпроқ намоён бўлади 3/10-4/10, шамчироқ гул ва пўлати сур ранг-баранглигида эса кам даражали сурлик даражаси ҳам намоён бўлади - 4/10-5/10.

Ранг-баранглигининг яққол ифодаланиши, жилваланиши, ранглар ва ранг-баранглигининг текислиги кўп жиҳатдан сур қоракўлининг гўзаллиги ва бетакрорлигини таъминлайди.

Олинган маълумотлардан кўриниб турибдики, сур рангини ва унинг ранг-баранглигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар бўйича шамчироқ гул қўзичоқларда сезиларли фарқ қилади. Улар орасида ўрик гул (27,9%), пўлати сур (23,8%) ва қизил камар (21,3%) ранг-баранглиқдаги қўзичоқларга нисбатан ранг-баранглиги яққол ифодаланувчи қўзичоқлар кўпчиликни ташкил қилади. Ранг-баранглигининг энг